

ile ilgili bazı rivayetler de tefsir kitaplarına girmiştir. Ebû'l-Leys es-Semerkanî'nin ölüm meleği hakkında verdiği bilgiler (*Haḳā' iku'd-dekâ' iḳ*, s. 507) bu nevi rivayetlerdendir. Secde süresinde ve öteki bazı âyetlerde can almakla görevli melekten tekil sigasıyla bahsedildiği halde diğer âyetlerde (el-Enfâl 8/50; en-Nahl 16/32-33) çoğul şekliyle (melâike) bahsedilir. Bu sebeple Azrâil'in ruhları almakla görevli melekler topluluğunun reisi olduğunu veya meleklerden yardımcıları bulunduğunu söylemek mümkündür. Nâziât süresinin baş tarafında geçen (79/1-2) "nâziât" (çekip çıkaranlar) ve "nâsîtât" (incitmeden alanlar) kelimelerinin ölüm melekleri (nâziât kâfirlerin ve günahkârların, nâsîtât da müminlerin canlarını almakla görevli melekler) mânasına geldiği görüşü kesin değildir. Çünkü müfessirlerin kanaatine göre aynı kelimelerin ruhları, yıldızları, gazileri veya onların atlarını nitelendirmiş olması da mümkündür.

Kur'an'da ölüm meleğinin can almakla görevli olduğu açıkça belirtilmekle birlikte (es-Secde 32/11) bu fiil, her işin gerçek faili olan Allah'a da nisbet edilir (ez-Zümer 39/42). Nitekim başka âyetlerde (el-En'âm 6/61; el-A'râf 7/37) ölüm meleklerinden "elçilerimiz" (rusulünâ) diye bahsedilmektedir. İbn Mâce'nin rivayet ettiği bir hadise göre ise ("Cihâd", 10) ölüm meleği bütün ruhları almakla görevlendirilmiştir. Yine Kur'an-ı Kerim'de belirtildiği üzere ölüm melekleri, kötülüklerden korunan müminlerin ruhlarını alırken şefkat ve nezaketle hareket ederler ve kendilerine selâm verirler (en-Nahl 16/32); kötülük işlemek suretiyle kendilerine zulmedenlerin canlarını alırken de yüzlerine ve arkalarına vurarak onlara karşı sert ifadeler kullanırlar (el-Enfâl 8/50; Muhammed 47/27; en-Nisâ 4/97; el-A'râf 7/37).

Kur'an ve sahih hadislerde Azrâil hakkında ayrıntılı bilgi yoktur. Bundan dolayı A. J. Wensinck gibi bazı âlimlerin ölüm meleğini tasvir biçimi, onun gücü, bulunduğu yer, canlıların ruhunu alış şekli ve zamanı hakkındaki iddiaları (bk. *İA*, II, 156-157; *EI*² [İng.], IV, 292-293) İslâmî değildir. Ölüm gibi çok önemli bir hadise etrafında insanlık tarihi boyunca oluşan ortak yorum ve yakıştırmalardan ve kısmen de İsrâiliyyat'tan ibaret olan bu tür rivayetler bazı müslüman müellif ve ediplerin eserlerine de girmiştir. Nitekim Türk edebiyatında ve halk hikâyelerinde de Azrâil motifi aynı unsurlarla işlenmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Müşned, II, 269, 351; IV, 287; V, 395; Bu-hârî, "Cenâ'iz", 69, "Enbiyâ", 31; Müslim, "Fezâ'il", 157, 158; İbn Mâce, "Cihâd", 10; Tirmizî, "Tefsîr", 7; Mukâtil b. Süleyman, *et-Tefsîrû'l-kebîr*, Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Ktp., Hüseyin Çelebi, nr. 27, vr. 128^a, 189^{a-b}, 266^a; Taberî, *Tefsîr*, Kahire 1388, I, 203; XXI, 97-98; XXX, 27-29; Ebû'l-Leys es-Semerkanî, *Haḳā' iku'd-dekâ' iḳ* (John MacDonald, "The Angel of Death in Late Islamic Tradition", içinde), *IS*, III/4 (1964), s. 507-513; krş. Abdürrahîm b. Ahmed el-Kâdî, *De-ḳā' iku'l-aḥbâr fi zikri'l-cenneti ve'n-nâr*, Beyrut 1404/1984, s. 9-16; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, Kahire 1387/1968, III, 242; IV, 212; Fahreddin er-Râzî, *Tefsîr*, II, 163; XXXI, 27-32; Beyzâvî, *Envârû't-tenzîl*, Kahire 1388, II, 536; Abdullah Aydemir, *Tefsîrde İsrâiliyyât*, Ankara 1979, s. 248, 300; L. B., "Death Angel of", *JE*, IV, 480-482; "Azrail", *TA*, IV, 446-447; J. Michl, "Angels", *New Catholic Encyclopedia*, New York 1967, I, 509-514; A. J. Wensinck, "İzrâ'îl", *EI*² [İng.], IV, 292-293; a.mlf. — [idâre], "İzrâ'îl", *UDM*, XIII, 314-315; a.mlf. — Halim Sabit Şibay, "Azrâil", *İA*, II, 156-157.

AHMET SAİM KILAVUZ

AZRİYYE

(عزريه)

Hâricîler'den İbn Azre'nin
fikirlerini benimseyenlere verilen ad
(bk. HÂRİCİLER).

AZUDÜDDEVLE

(bk. ADUDÜDDEVLE).

AZZÂM, Abdurrahman

(عبد الرحمن عزام)

Abdurrahmân b. Hasen
b. Sâlim b. Azzâm
(1894-1976)

Mısırlı ilim, fikir ve
devlet adamı.

8 Mart 1894'te Mısır'ın önemli yerleşim merkezlerinden Cîze'nin Şübek köyünde doğdu. Ailesi daha sonra kendisini okutabilmek için Hulvân'a yerleştiğinden ilkokulu orada bitirdi. On beş yaşında iken babasını kaybetti. Orta öğrenimini Cîze Saîdiyye Medresesi'nde tamamladı (1912).

İngiliz işgali altında bulunan ülkesinin fakirlik, cehalet ve hastalık gibi düşmanlarını yenmeden hürriyete kavuşamayacağına inanan Abdurrahman Azzâm, tıp tahsil etmek üzere aynı yıl Londra'ya gitti. Ancak ders yılının sonlarına doğru gazetelerden, Balkanlar'daki Bulgar, Sırp ve diğer hristiyanların vahşice cinayet-

Son günlerinde Abdurrahman Azzâm

ler işlemeye başladıklarını, buralardaki camilerin kiliseye çevrildiğini, müslüman halkın yerlerinden ve yurtlarından kaçmak zorunda bırakıldığını, hatta binlercesinin öldürüldüğünü okuyunca tahsilini terketti ve devam etmekte olan II. Balkan Harbi'nde Osmanlı ordusu saflarında yer almaya karar verdi. Arnavutluk yoluyla İstanbul'a, oradan da Edirne'ye geçti. Burada Enver Paşa ile tanıştı ve kendisinden yakın ilgi gördü. 1913'te Edirne'nin Bulgar işgalinden kurtarılmasında önemli hizmetleri görülerek askerî nişanla taltif edildi. Bir ara İstanbul Üniversitesi'ne kaydını yaptırdıysa da devam etme fırsatı bulamadı. I. Dünya Savaşı'nın başlamasından birkaç ay önce Mısır'a döndü. Kısa bir süre sonra İtalya'nın İtilâf devletlerine katılmasıyla Trablus Harbi'ne iştirak etmek üzere Libya'ya (Berka) geçti (1915) ve orada çeşitli savaşlarda bulundu. Emîr İdrîs es-Senûsî, Ömer el-Muhtâr ve bölgenin istiklâlini ilân eden diğer liderlerle sağlam dostluklar kurdu. Onların müsterek gayretleriyle Trablus Cumhuriyeti ilân edilince İtalya bu yeni devlete savaş açtı (1918). Abdurrahman Azzâm, silâh temin etmek maksadıyla bu sıralarda birkaç defa Almanya'ya ve İstanbul'a gidip geldi. Bu faaliyetleri sebebiyle İngilizler onun Mısır'a girmesini yasaklarken İtalyanlar da hakkında idam kararı çıkardılar. Mısır istiklâlini ilân ettikten sonra, sekiz yıl savaştığı Libya'dan Ömer el-Muhtâr ile birlikte ülkesine döndü (1923). İki yıl misafir ettiği Ömer el-Muhtâr, ileri yaşına rağmen vatanına gidip cihad etmek isteyince ona gerekli silâh ve malzemeyi temin ederek Libya'ya geçmesini sağladı.

Mısır anayasasının ilânından sonra yapılan ilk milletvekili seçimlerine katıldı ve parlamentonun en genç üyesi oldu. Mecliste özellikle askerî meselelerde otorite olduğunu kabul ettirdi. Çeşitli temaslarda bulunmak üzere bir parlamento heyetiyle Rio de Janeiro'ya (1927), bir iktisat heyetiyle Brüksel'e (1929), bir ziraat heyetiyle de Romanya'ya gitti (1930). Mısır'ı temsilen katıldığı Kudüs'te toplanan Filistin Konferansı'nda (Aralık 1931) yaptığı ve büyük bir ilgiyle karşılanan konuşmasında, Trablus'u işgal eden ve Ömer el-Muhtâr'ı uçaktan atarak şehid eden (16 Eylül 1931) İtalya'yı ağır bir dille kınadı. Bu sırada Filistin'i mandası altında bulunduran İngilizler bu konuşma sebebiyle onu Kudüs'ten çıkardılar. Bu olay üzerine Arap birliği fikri konusundaki çabalarını yoğunlaştırdı ve büyük yankılar uyandıran bazı yazılar kaleme aldı.

Mısır'ı temsilen İslâm ülkelerinde çeşitli görevler yaptı. 1936'da Irak, İran ve Suudi Arabistan'a, 1937'de Afganistan'a orta elçi tayin edildi. 1938'de Vakıflar ve Sosyal İşler Bakanlığı'na getirildi. Londra'da toplanan Filistin Konferansı'na katıldı (1939). Aynı yıl Türkiye'ye orta elçi olarak gönderildi.

Abdurrahman Azzâm'ın İngiltere'nin yanında yer almak isteyen Mısır hükümetine engel olması ve böylece devletin II. Dünya Savaşı'na katılmasını önlemesi, Vakıflar ve Sosyal İşler bakanlığı sırasında iyi bir ordu kurmaya başlaması, önemli hizmetlerinin başında gelmektedir. 1942 yılına kadar başkumandanlığını bizzat yürüttüğü el-Ceyşü'l-murâbit adlı bu ordu kısa bir süre sonra İngiliz entrikaları ile ilga edildi (1944).

Aynı yıl Dışişleri bakan yardımcılığına getirilen Azzâm 22 Mart 1945 tarihinde Arap Birliği'nin kuruluşunda önemli rol oynadı ve birliğin ilk genel sekreteri oldu. Bu sahadaki çalışmalarını yürütürken başta Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Roosevelt olmak üzere pek çok devlet başkanı ve devlet erkânı ile görüşmeler yaptı. I. Dünya Savaşı'nda ve sonrasında cephede savaşarak savunduğu Libya'yı II. Dünya Savaşı'ndan sonra da büyük devletlere karşı himaye etmeye çalışarak parçalanmasına engel oldu ve istiklâline kavuşuncaya kadar devletler arası düzeyde onu müdafaa etti. Abdurrahman Azzâm, Şîa ile Ehl-i sünnet arasında müsbet bir diyalogun kurulması için ciddi gayretler de gösterdi.

Abdurrahman Azzâm, Cemal Abdünnâsır ve Mısır ordusunun bazı kumandanları ile ihtilâfa düşünce Arap Birliği genel sekreterliğinden istifa ettiğini açıkladı (9 Eylül 1952). Bu istifa Arap âleminde büyük üzüntü ile karşılandı. Daha sonra Suudi Arabistan'ın Birleşmiş Milletler temsilciliğinde siyasî müsteşarlık görevini kabul etti. Önce Melik Abdülâziz, sonra da Melik Faysal'ın müsteşarı olarak uzun yıllar Suudi Arabistan'da kaldı ve bu ülkede önemli hizmetler gördü. Bazı diplomatik görüşmeler yapmak üzere gittiği Fransa'nın Cannes şehrinde 2 Haziran 1976'da vefat etti. Cenazesi Kahire'ye getirilerek Hulvân'daki mescidinde toprağa verildi.

Mısırlı tanınmış âlimlerden Abdülvehhâb Azzâm'ın amcası olan Abdurrahman Azzâm, güçlü şahsiyeti, askerî, idarî ve siyasî dehasiyle tanınmış, İslâm ülkelere arasındaki birçok önemli anlaşmazlığı çözmedeki başarısı sebebiyle de "Şeyhül'-Arab" diye anılmıştır.

İngilizce, Fransızca ve Türkçe'yi iyi bilirdi. Yankılar uyandıran pek çok yazısı arasında el-‘Arab dergisinde yayımlanan "Geleceğin Milleti Araplar" (el-‘Arab ümmetü'l-müstakbel) adlı ünlü makalesi daha sonraki yıllarda pek çok gazete ve dergi tarafından iktibas edilmiştir. Siyasî makaleleri el-Cihâd, ez-Ziyâ, Mısır, Kevkeb, eş-Şark, el-Belâğ, el-‘Arab ve Ehrâm gibi çeşitli gazete ve mecmualarda yayımlanmıştır.

Eserleri. 1. *Baṭalü'l-ebṭâl*. Hz. Peygamber'in hayatı ile ilgili olan ve Azzâm'ın Mısır radyosunda yaptığı konuşmalardan meydana gelen bu eser Kahire'de yayımlanmış (1357/1938) ve *Büyükler Büyüğü Resûl-i Ekrem'in Örnek Ahlakı ve Kahramanlığı* adıyla Hayreddin Karaman tarafından Türkçe'ye de tercüme edilmiştir (İstanbul 1971). 2. *er-Risâletü'l-ḥâlîde*. İslâm'ın insanlık için yegâne sadet kaynağı olduğu ana fikrinden hareketle kaleme alınan bir eserdir (Kahire 1365/1946). Pek çok dile çevrilen, Endonezya, Pakistan ve bazı Arap ülkelerinde ders kitabı olarak okutulan bu eser Hasan Hüsnü Erdem tarafından *Ebedî Risâlet* adıyla Türkçe'ye çevrilmiş ve Ahmed Hamdi Akseki'nin uzun bir mukaddimesiyle birlikte yayımlanmıştır (Ankara 1948). Azzâm'ın bu eseri, Caesar E. Farah tarafından *The eternal message of Muhammed* adıyla İngilizce'ye de tercüme edilmiştir (London 1979). 3. *Müzekkirâtü 'Abdirrahmân 'Azzâm* (Kahire, ts.). Yakın dostu Cemil Ârif'e bütün ay-

rıntılarıyla anlattığı ve bazı bölümlerinin ölümünden sonra yayımlanmasını istediği hâtıralardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdurrahman Azzâm, *Baṭalü'l-ebṭâl*, Kahire 1357/1938; a.e., *Büyükler Büyüğü Resûl-i Ekrem'in Örnek Ahlakı ve Kahramanlığı* (trc. Hayreddin Karaman), İstanbul 1964; 1971; a.mlf., *er-Risâletü'l-ḥâlîde*, Kahire 1365/1946; a.e., *Ebedî Risâlet* (trc. Hasan Hüsnü Erdem), Ankara 1948; İstanbul 1961; Eşref Edib, *Mehmed Akif-Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları*, İstanbul 1938, I, 139, 543; Vahid ed-Dâli, *Esrârü'l-câmî'atü'l-'Arabîyye ve 'Abdurrahmân 'Azzâm*, Kahire 1982; Cemil Ârif, *Müzekkirâtü 'Abdirrahmân 'Azzâm*, Kahire, ts. (el-Mektebetü'l-Mısri'l-hadîs); Ahmed Atıyyetullah, *el-Kâmûsü's-siyâsî* (baskı yeri ve tarihi yok), s. 777.

FUAT GÜNEL

AZZÂM, Abdülvehhâb

(عبد الوهاب عزام)

Abdülvehhâb b. Muhammed
b. Hasen b. Sâlim b. Azzâm
(1894-1959)

Mısırlı edip, yazar ve
doğu dilleri âlimi.

Mısır'ın önemli yerleşim merkezlerinden Cîze'nin Şubek köyünde doğdu. Tahsiline dinî eğitimle başladı ve küçük yaşta hâfız oldu. Bir süre Ezher Üniversitesi'ne devam etti, daha sonra Medresetü'l-kazâi's-şer'î'ye geçerek 1920 yılında buradan mezun oldu ve aynı okula hoca olarak tayin edildi. Bu sırada Kahire Üniversitesi'ne de devam ederek 1923'te Edebiyat ve Felsefe Bölümü'nü bitirdi. Aynı yıl Londra'daki Mısır sefaretine imam olarak gönderildi. Burada görevliken Londra Üniversitesi Doğu Dilleri Bölümü'ne girdi. Farsça, Türkçe ve Urduca öğrendi; 1928'de "Feridüddin Attâr'a göre tasavvuf" konulu bir mastır çalışması yaptı. Mezun olduğu Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde hocalık yapmak üzere Mısır'a döndü. Burada Fars edebiyatının önemli eserlerinden *Şehnâme*'nin Arapça tercümesi üzerine doktora çalışması hazırladı (1932). Önce aynı üniversitenin Arap Dili ve Doğu Dilleri Bölümü başkanlığına, 1945 yılında da Edebiyat Fakültesi dekanlığına getirildi. Bir yıl sonra da Mecmau'l-luga-ti'l-Arabiyye (Arap Dil Akademisi) üyesi oldu. 1948'de Suudi Arabistan'a orta elçi olarak gönderildi. Sonra Pakistan'a, oradan da tekrar Suudi Arabistan'a büyükelçi tayin edildi (1954). Suud hükümeti tarafından Riyad Üniversitesi'ni kurmakla görevlendirilen Abdülvehhâb Azzâm